

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЗАКАРПАТТЯ В УПРАВЛІННІ ДЕМОГРАФІЧНИМ РОЗВИТКОМ

У статті обґрунтовано важливість аналізу і вивчення конкретної демографічної ситуації на локально прогнозованому рівні, тобто на рівні базової територіальної ланки, де безпосередньо відбувається процес формування демографічного потенціалу, складовими якого є чисельність населення, народжуваність, смертність, тривалість життя. Запропоновані методологічні принципи при розробці програм демографічного розвитку, що дозволять максимально врахувати просторові, етнокультурні, соціально-економічні фактори розвитку гірського населення.

Ключові слова: демографічний розвиток, населення, громада, управління, програмно-цільовий підхід, гірські території.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть відтворення соціально-демографічного потенціалу в Україні супроводжується негативними тенденціями практично всіх складових демопроесу - народжуваності, смертності, шлюбності, міграції, здоров'я населення. Порушення здатності до самовідтворення населення негативно впливає не тільки на кількісні показники деморозвитку, але і на його якісні характеристики.

Звідси, як вимагається в «Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року» необхідність швидких рішень для адаптації до демографічних викликів з метою набуття демографічної стійкості – здатності населення адаптуватися до демографічних змін і викликів із збереженням при цьому стабільності, життєздатності та ідентичності суспільства; можливістю збереження демографічного потенціалу під впливом негативних демографічних тенденцій [7].

Розв'язання окресленого вузла проблем набуває особливої важливості в умовах децентралізації, яка зумовлює необхідність аналізу і вивчення конкретної демографічної ситуації на локально прогнозованому рівні, тобто на рівні базової територіальної ланки, де безпосередньо відбувається процес формування демографічного потенціалу, складовими якого є чисельність населення, народжуваність, смертність, тривалість життя, шлюбно-сімейні відносини, здоров'я людей [3].

Така постановка проблеми значно актуалізує роль територіальних громад у розвитку

Така постановка проблеми значно актуалізує роль територіальних громад у розвитку народонаселення, створення для розширення можливостей їх життєвого вибору для кожного жителя громади на основі полегшення доступу до якісної освіти, медичного обслуговування, розвитку сфери докладання праці, підвищення професійного рівня, здобуття високої кваліфікації, зростання якості життя населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовні демографічні дослідження аналізу причин та наслідків демографічної кризи в українському суспільстві здійснюють такі автори Лібанова Е.М, Пітюлич М.І, Прибиткова І.М., Курило І., Цьома А., слід відмітити праці О. Позняка та П. Шевчук, Н. Левчук та Л. Лушик.

Формулювання цілей статті. У цьому зв'язку на особливу увагу заслуговує аналіз та дослідження процесів демографічного розвитку населення у гірських поселеннях Закарпаття, які тривали час, забезпечували розширений темп відтворення населення, однак починаючи з 2017 року по теперішній час намітилася стійка тенденція до скорочення чисельності населення [1]. При цьому слід мати на увазі, що крім показників, які характеризують динаміку демографічного розвитку гірського населення, важливий вплив здійснює клімат, природне середовище проживання людини, які впливають на потреби у харчуванні, одязі, житлі, величині трансакційних витрат, що ставить у нерівні умови гірських жителів у порівнянні з міським населенням.

На цьому робиться особливий акцент, оскільки ступінь задоволення дійсних і абсолютних потреб людини детермінує не тільки її життєвий рівень, але і якість життя.

Основний текст. Закарпатська область належить до незначного числа регіонів України,

де сільське населення кількістю переважає над міським. Станом на 01.01.2022 року чисельність сільського населення в регіоні склала 781,1 тисяч осіб, що становить 62,8% від загальної

чисельності населення області [2].

В структурі сільського населення 22,5% становить частка населення, що проживає у гірських населених пунктах.

Таблиця 1

Чисельність гірського населення Закарпатської області на 01.01.2022р, осіб

Райони	К-ть населених пунктів	Із них мають статус гірських	Чисельність наявного населення (осіб)	У тому числі гірське населення	Частка гірського населення (%)
Берегівський	105	-	206 696	-	-
Мукачівський	142	44	251 145	33 891	13,5
Рахівський	29	26	82 034	75 535	92,1
Тячівський	64	28	183 756	63 619	34,6
Ужгородський	125	35	255 000	21 362	8,4
Хустський	143	80	265 845	85 782	32,3

* Розраховано на основі [2]

Підвищена увага до аналізу протікання демографічних процесів в гірських поселеннях зумовлена тим, що до 2017 року, вони забезпечували позитивне сальдо природного приросту населення, будучи по суті, основним джерелом забезпечення робочою силою міст області. Однак, починаючи з 2017 року, ця тенденція змінилась під впливом скорочення природного приросту гірського населення. При

цьому необхідно виділити, що якщо ця тенденція на початковому етапі мала точкові форми прояву, то за останній період часу вона посилилася, охоплюючи не тільки гірські села, але й великі гірські селища – Дубове, Жденієво, УстьЧорна, Воловець.

Наслідком цього стало зменшення чисельності гірського населення в області.

Таблиця 2

Динаміка зміни чисельності Закарпатської області в 1989-2022 р.р., тис. осіб

Райони	1989 р	1996 р	2001 р	2022 р
Мукачівський	36,4	34,4	33,4	33,8
Рахівський	66,6	70,3	71,6	75,5
Тячівський	59,3	68,7	63,3	63,6
Ужгородський	23,6	22,4	22,1	21,4
Хустський	87,7	86,2	85,8	83,3

* Складено за переписами населення 1989-2001 р.р., поточні розрахунки чисельності населення за 1996 та 2022 р.р. базуються на даних демографічних щорічних звітів головного управління статистики у Закарпатській області, вибіркових дослідженнях ЗРЦСЕГД НАН України

За матеріалами перепису населення за період 1989-2001рр. населення гірських сіл скоротилося на 2,3%. Аналіз сучасної демографічної ситуації ускладнюється відтермінуванням чергового Всеукраїнського перепису населення, однак вибіркові дослідження демографічних процесів показують, що деморозвиток однозначно набув від'ємних значень. В основі депопуляції населення лежать два ключових чинники: зниження природнього приросту населення внаслідок перевищення смертності над кількістю народжених та інтенсифікації міграційних процесів внаслідок збройної агресії РФ проти України.

Відмічені чинники обмежують можливості створення умов для сталого довгострокового

відтворення людського потенціалу, оскільки люди не мають можливості на місцях задовольняти свої життєво-важливі проблеми з працевлаштування, отримання необхідної медичної та соціальної допомоги, якісного навчання та виховання дітей і молоді, тобто в тому, що стосується їх добробуту та соціалізації [4]. Найбільш гострою формою прояву суперечностей, які відбулися в сфері розвитку людського капіталу в гірських населених пунктах стало обезлюднення гірських сіл. Як наслідок поступове, спочатку вибіркове, а згодом суцільне зниження темпів росту чисельності жителів гірських поселень.

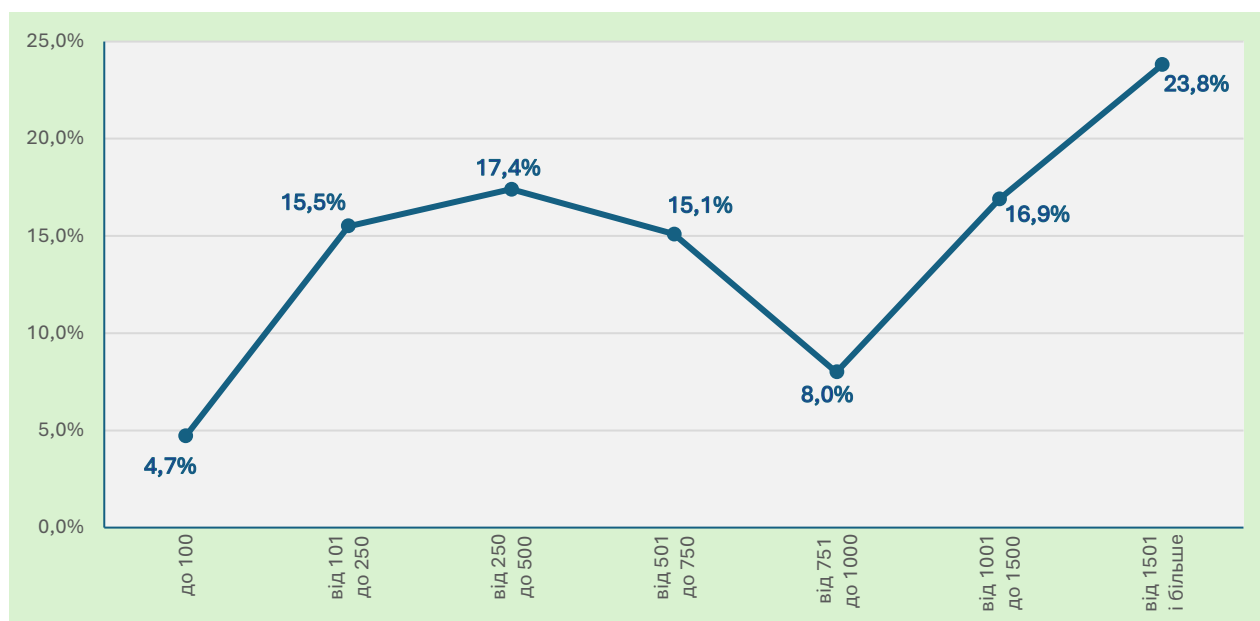

Рис.1. Групування гірських населених пунктів за чисельністю наявного населення Закарпатської області

Із даних, наведених на рис.1 видно, що у 15,5% гірських сіл проживає до 250 осіб, а у 4,7% менше 100 осіб.

Тенденція до знелюднення гірських сіл має не тільки негативне економічне значення, але і соціальне. Під впливом цього процесу відбувається скорочення кількості бібліотек та наповнюваності бібліотечного фонду, негативна динаміка забезпечення місцями в дошкільних закладах, а в окремих гірських селах їх повна відсутність, скорочення навчально-освітніх та лікувальних закладів. По суті, відбувається руйнування соціальної інфраструктури села. До цього можна додати погіршення якості побутового обслуговування сільських мешканців, а у окремих гірських селах їх повній відсутність, незадовільний стан доріг. У багатьох гірських селах єдиним цивілізаційним благом є наявність електропостачання.

Небезпека обезлюднення та дроблення гірських сіл, як показують численні дослідження веде до того, що навіть однаковому рівні депопуляції занепад більше загрожує тим територіям, де переважають дрібні поселення й села з дуже несприятливою демографічною ситуацією

По суті інфраструктура, як цементуючий складник фактору сільської осідлості поступово втрачає свою здатність [5].

Подальший розвиток цих негативних тенденцій у недалекій перспективі може набути незворотній характер, наслідком якого стане неможливість виконання покладених на гірські села функцій, а саме виробничої, соціально-

демографічної, культурної, природоохоронної, рекреаційної.

Вихід із кризового стану гірських сіл потребує системного стратегічного рішення, яке дасть змогу мінімізувати демографічні ризики та пом'якшити загрози, забезпечити збалансоване довгострокове відтворення населення, необхідний обсяг людського капіталу і чисельності робочої сили для умов воєнного стану та повоєнного відновлення економіки і формування демографічної стійкості [7]. Реалізація окресленого вузла взаємопов'язаних проблем стає можливою на засадах мобілізації і задіяння потенціалу децентралізації. Зроблений висновок базується на досвіді багатьох країн Європейського Союзу, які все більше схиляються до думки, що розвиток гірських територій ґрунтується на розвитку місцевого самоврядування, структурній та регіональній політиці в органічній ув'язці з механізмом активної підтримки з боку держави. Така постановка проблеми суттєво підвищує роль територіальних громад в реалізації політики розвитку територіального людського капіталу. При цьому необхідно звернути увагу, що сьогодні практично відсутній програмно цільовий підхід до розробки і реалізації концептуальних засад демографічного розвитку на рівні локальних просторових утворень - села, селища громади.

Безумовно, що така робота повинна базуватися на засадах програмно-цільового підходу до реалізації стратегії демографічного розвитку громади. Звідси необхідність розробки локальних програм соціально-демографічного

розвитку населення громади. В програмах повинна бути чітко сформульована мета, пріоритети, завдання, методологічні принципи, на основі яких реалізуються концептуальні засади політики демографічного розвитку громади. Цілком очевидно, що метою політики розвитку населення громади повинно бути досягнення збалансованого вирішення проблем народонаселення, оптимізація демовідтворювальних процесів, шляхом подовження тривалості життя, покращення стану здоров'я, підвищення рівня життя населення, відновлення сімейних цінностей, збереження традицій середньодітності, подолання масштабної бідності гірського населення.

Ядро політики народонаселення формує сім'я, саме вона «має потужний вплив на всі соціально-економічні процеси» [6]. Всебічна підтримка сімейного способу життя є передумовою збереження та стійкого розвитку громади. З урахуванням цього, територіальні програми демографічного розвитку повинні розроблятися на таких принципах:

- комплексності вирішення демографічних завдань, тобто охоплювати ключові параметри демографічного розвитку - народжуваність, смертність, міграцію у їх взаємозв'язку;

- врахування територіальних особливостей демографічного розвитку та необхідність диференційованого підходу до розробки і реалізації демографічних програм;

- взаємодія органів місцевого самоврядування, рад територіальних громад з інститутами громадянського суспільства у вирішенні основних завдань деморозвитку;

- координація дій законодавчих та виконавчих органів державної влади на регіональному і муніципальному рівнях, процесами демографічного розвитку і розселенням, опираючись на концепцію поляризованого розвитку території з урахуванням географічного підходу і регламентованих територіально-диференційованих рекомендацій.

Розробка програм демографічного розвитку на вище сформованих методологічних принципах дозволяє максимально врахувати просторові, етнокультурні, соціально-економічні фактори розвитку гірського населення.

Завершальний етап розробки локальних територіальних програм деморозвитку виключає співставлення їх вартості з наявними ресурсами громади, а в разі необхідності пошук додаткових джерел фінансування для реалізації демографічних заходів.

В умовах децентралізації значно зростає роль неурядових організацій, в тому числі різних фондів, асоціацій, наукових організацій в реалізації програм розвитку населення. Взаємодія державних інститутів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій повинні будуватися не на основі конкуренції, а на принципі взаємодоповнюваності особливо у сфері реалізації локально-територіальних програм їх здатності ефективно реагувати на проблеми різних соціальних груп населення і тим самим вирішенню пріоритетних завдань розвитку населення в умовах нестабільної соціально-економічної ситуації.

При розробці програм розвитку населення територіальної громади вкрай важливе значення має чітке окреслення шляхів вирішення програмних цілей. З урахуванням складності проблем, які підлягають вирішенню. Механізм реалізації програмних заходів повинен бути дворівневий. На першому рівні формуються заходи держави спрямовані на розвиток гірського населення. Другий рівень включає дії регіональних органів влади та місцевого самоврядування по реалізації завдань пов'язаних з розвитком людських ресурсів територіальної громади. Найважливішими заходами на цьому рівні є:

- стимулювання природного приросту населення за рахунок створення необхідних матеріальних та побутових умов життя в рамках регіональних та місцевих цільових програм.

- підтримка суб'єктів господарювання в гірських поселеннях, виділення цільових кредитів на будівництво житла, мобілізація інвестицій на розвиток виробничої і соціальної інфраструктури, пріоритетний розвиток доріг, комунікацій і засобів зв'язку;

- закріплення в гірській місцевості молодих спеціалістів, шляхом створення необхідних умов для праці і відпочинку;

- раціональне поєднання колективних форм господарювання з приватною ініціативою домогосподарств, орієнтація на збалансований розвиток трьох сегментів аграрного виробництва, створення можливостей для їх інтеграції в кластерні територіально виробничі структури;

- механізми стимулювання розвитку людських ресурсів в гірських громадах повинні включати заохочення добровільного переселення учасників бойових дій, тимчасово переміщених осіб, випускників професійно-технічних училищ у гірські села із числа тих осіб, що виявили бажання тут господарювати і жити;

- селективна підтримка товарних господарств населення, ефективних фермерських господарств, перехід від загального протекціонізму до підтримки економічно сильних, які здатні створити мультиплікаційний ефект для розвитку суміжних із сільським господарством суб'єктів підприємницької діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз стану демографічного розвитку гірського населення Закарпаття дозволяє зробити висновок, що найближчим часом демографічна ситуація в гірських населених пунктах визначатиметься динамікою природного руху населення та інтенсивністю міграційних процесів. Під впливом дії цих чинників відбуватиметься посилення деформації вікової структури гірського населення,

несприятливий гендерний розподіл мешканців території, скорочення сільської молоді, збільшення частки населення у старшому віці, зміна вікової структури в напрямку її старіння, абсолютне скорочення чисельності населення внаслідок активізації міграційних процесів і як результат обезлюднення гірських сіл. Вихід із ситуації яка склалася вимагає задіяння потенціалу децентралізації, підвищення ролі територіальних громад в управлінні демографічним розвитком населення. Пошук ефективних рішень швидкої адаптації до демографічних викликів вимагає розробки локальних цільових програм розвитку населення громади, мобілізацію територіального капіталу на виконання програмних завдань, залучення громадських інвестицій до вирішення соціальних і гуманітарних проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. V.P. Miklovda, M.I. Pitiulych, V.V. Hoblyk, M.M. Pitiulych, N.I. Keretsman. Socio-Economic Transformations of Small Rural Settlements of Zakarpattia Amidst Decentralisation. *International Journal of Criminology and Sociology*, 2020, 9, 3089-3094.
2. Закарпаття у демографічному вимірі. Статистичний збірник. Головне управління статистики у Закарпатській області. Статистичний збірник Ужгород 2022, с.8.
3. Малі міста Закарпатської області. Сучасний стан та перспективи розвитку: монографія/ В.В. Гоблик, Е.В.Марсова. - Мукачево: РВВ МДУ, 2021 - с.49.
4. Перспективи економічного розвитку територіальних громад Закарпаття в умовах децентралізації влади: монографія/перевидання друге за ред. Мікловди В.П., Слави С.С., Сембера С.В. Ужгород, Вид. ПП «Інватор», с.7.
5. Пітюлич М.І., Феєр А.Є. Стратегія диверсифікації економіки гірських територій регіону: монографія. Ужгород: РІК-У, 2025, с.57.
6. Слюсар Л. Українська сім'я в умовах війни // Демографічна та соціальна економіка № 2(52)2023, с.15.
7. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року. Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 932р.

REFERENCES

1. V.P. Miklovda, M.I. Pitiulych, V.V. Hoblyk, M.M. Pitiulych, N.I. Keretsman. Socio-Economic Transformations of Small Rural Settlements of Zakarpattia Amidst Decentralisation. *International Journal of Criminology and Sociology*, 2020, 9, 3089-3094.
2. Zakarpattia u demohrafichnomu vymiri. Statystychnyi zbirnyk. Holovne upravlinnia statystyky u Zakarpatskyi oblasti. Statystychnyi zbirnyk Uzhhorod 2022, s.8.
3. Mali mista Zakarpatskoï oblasti. Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: monohrafiia/ V.V. Hoblyk, E.V.Marsova. - Mukachevo: RVV MDU, 2021 - s.49.
4. Perspektyvy ekonomichnoho rozvytku terytorialnykh hromad Zakarpattia v umovakh detsentralizatsii vlady: monohrafiia/perevydannia druhe za red. Miklovdy V.P., Slavy S.S., Sembera S.V. Uzhhorod, Vyd. PP «Invazor», s.7.
5. Pitiulych M.I., Feier A.Ye. Stratehiia dyversyfikatsii ekonomiky hirs'kykh terytorii rehionu: monohrafiia. Uzhhorod: RIK-U, 2025, s.57.
6. Sliusar L. Ukrainska simia v umovakh viiny // Demohrafichna ta sotsialna ekonomika № 2(52)2023, s.15.
7. Stratehiia demohrafichnoho rozvytku Ukrainy na period do 2040 roku. Skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2024 r. № 932r.

Отримано 10.03.2026